

УДК 352.075.1

DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4038.25.2020.213659>

Курносенко Лариса Володимирівна

кандидат економічних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-політичних наук Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України
ORCID: 0000-0003-2309-695X
e-mail: lara_w@ukr.net

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: ТРАДИЦІЙНІ ТА СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ

Досліджено еволюцію, розглянуто та узагальнено світові концептуальні ідеї соціального розвитку суспільства. На основі порівняльного аналізу традиційних концепцій соціального розвитку обґрунтовано особливості еволюціоністичних та цивілізаційних концепцій соціального розвитку, з’ясовано їх протиріччя та недоліки. Виявлено головні ознаки та основоположні елементи сучасних наукових підходів до осмислення та інтерпретації соціального розвитку. Зроблено висновок, що сучасні теорії інтерпретують соціальний розвиток, акцентуючи увагу на активній ролі членів суспільства, індивідуально або колективно приймаючих участь у суспільному житті.

Ключові слова: соціальний розвиток; концепції соціального розвитку; історичний прогрес; соціальна динаміка.

Постановка проблеми. Тривалий час перебіг наукової дискусії до пояснення соціального розвитку визначався конкуренцією двох теоретико-методологічних підходів: перший підхід (еволюціоністичний) затверджував єдність історичного процесу, який підкоряється певним загальним законам (так звані теорії історичного прогресу), а другий (цивілізаційний) – подавав соціальну динаміку як складну конфігурацію співіснуючих цивілізацій і культур, які послідовно змінюють одна одну в часі (теорії історичного кругообігу). На сьогодні з появою нових концепцій соціального розвитку виникає можливість певного об’єднання зазначених підходів у новий, системно-циклічний підхід, який відстоює, з одного боку, багатомірність і багатоваріантність історичного процесу, його альтернативність, а з іншого – невідворотність та закономірну поступальність соціального розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світова та вітчизняна філософсько-світоглядна думка нагромадила значні здобутки у пошуках парадигми соціального розвитку: мислителі доби модерну (Ж.-А.-Н. Кондорсе, Дж. Віко), філософи, соціологи, історики ХІХ ст. (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм), науковці ХХ – ХХІ ст. (А. Тойнбі,

Е. Тоффлер, Дж.-К. Гелбрейт, П. Друкер, О. Шпенглер, М. Фуко, П. Штомпка, Т. Парсонс, Х. Йоас, Ю. Хабермас і багато інших).

Серед вітчизняних вчених, які приділяли увагу вивченню концептуальних ідей соціального розвитку, доцільно виділити Л. Бевзенко, Є. Головаху, А. Данілова, Б. Дубіна, О. Куценко, С. Макеєва, М. Міщенко, Ю. Павленко, Н. Паніну, О. Пасхавера, І. Попова, В. Тарасенко, В. Хмелько, А. Яценко та деяких інших.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. У наукових дослідженнях сучасних вчених активно розвиваються підходи до осмислення соціального розвитку, які базуються на розумінні провідної ролі самоорганізаційних процесів у динаміці суспільства, необхідності розвитку сутнісних сил людини, її творчих і духовних якостей та цінностей [1].

Однак на сучасному етапі розвитку науки все ще бракує комплексних досліджень, присвячених аналізу сутності й особливостей основоположних аспектів концепцій соціального розвитку. Дослідження присвячене систематизації, порівняльному аналізу та виявленню основоположних аспектів концептуальних підходів до осмислення та інтерпретації соціального розвитку. Аналіз світових концептуальних ідей соціального розвитку дасть змогу отримати цілісну картину соціуму нового формату, проникнути у сутність трансформаційних процесів у сферах суспільного життя, розкрити сутність соціального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Загальні риси еволюціоністичної концепції можна узагальнити. Історичний процес має єдину форму і безперервну динаміку розвитку, яка ототожнюється із прогресом. Еволюційні зміни, які відбуваються лінійно і є прогнозованими, обумовлюють поступальну соціальну динаміку від примітивних до складніших станів, від гомогенності до гетерогенності, від хаосу до організації. Основу еволюційного розвитку становить єдиний наслідковий механізм, діючий незалежно від волі та свідомості людей, основою якого є прагнення суспільної самотрансформації.

Прихильниками еволюціоністичної теорії в різні часи були: Н. Кондорсе, О. Конт, Г. Спенсер, Ф. Тенніс, Є. Дюркгейм, К. Маркс, Т. Парсонс.

Родоначалником теорії історичного прогресу був французький філософ, математик і політичний діяч Н. де Кондорсе. У своїй праці “Ескіз історичної картини прогресу людського розуму” Н. де Кондорсе описав у загальних рисах соціальний прогрес, поділивши всю історію людства на десять епох, поступова зміна яких в історичному процесі була обумовлена прогресом розуму, освіти, чеснот, свободи і поваги до природних прав людини [2].

Історію людства французький філософ О. Конт намагався пояснити за допомогою “закону трьох стадій” інтелектуального прогресу. Суть закону вчений передав у книзі “Дух позитивної філософії”, де створив першу позитивістську версію соціального розвитку і теорію функціонування соціального світу, який вченим розглядається як продукт почуттів, волі і

діяльності людей, об'єднаних ідеєю “загальної згоди” [3]. Позитивістський підхід розкриває три головні стадії історичного процесу розвитку людства: теологічна, метафізична і наукова (позитивна). Відповідно до поглядів вченого, соціальний розвиток суспільства забезпечує “соціальна фізика”: соціальна статика і соціальна динаміка. Перша обумовлює фундаментальний порядок функціонування і організації суспільних інститутів (сім'ї, поділу праці, кооперації) як спільних і однакових умов існування спільнот будь-якої епохи, друга – відтворює перетворення, яких зазнав цей порядок, перш ніж він досяг вищої позитивної стадії розвитку. На основі цього вчений обґрунтовує органічний зв'язок між порядком і прогресом. Формулу, яка об'єднує і обумовлює взаємодію різних компонентів соціальної теорії, О. Конт сформулював так: “Любов як принцип, порядок як основа, прогрес як ціль”.

Англійський філософ і соціолог, засновник еволюціонізму, Г. Спенсер у своїх працях ототожнював соціальний організм із природнім, біологічним організмом, поступове зростання якого супроводжується природними процесами наслідування, адаптації, диференціації. Суспільство, за Г. Спенсером, еволюціонує за законами біологічного світу, однак власні процеси еволюції суспільства можуть організовувати та контролювати [4, 5].

Ф. Тьонніс, німецький соціолог, вважав, що суспільство містить у собі різні відносини і об'єднання людей та є, таким чином, продуктом людської волі [6]. Вчений виділяв два типи суспільства, два типи суспільних зв'язків – общинні та суспільні. Механізм соціального розвитку пояснював тим, що розумова, раціональна воля, яка є основою суспільних відносин, стала переважати над природною, інстинктивною волею, що є основою общинних зв'язків.

На думку французького філософа, засновника соціології як науки Е. Дюркгейма, фундаментального впливу надав соціологічний позитивізм О. Конта. Використовуючи соціоеволюційний підхід, Е. Дюркгейм описав еволюцію суспільства як перехід від механічної до органічної солідарності, який забезпечують низка факторів, головним із яких є розвиток суспільних відносин унаслідок поглиблення спеціалізації праці. Органічна солідарність проявляється у тісній інтеграції і взаємозалежності людей, а спеціалізація і кооперація праці мають більш широкі масштаби [7, 8].

В еволюціоністичній традиції особливо доцільно відзначити формаційний підхід, розроблений К. Марксом і Ф. Енгельсом [9]. Відомо, що його системоутворюючими елементами є поняття суспільно-економічної формації, способу виробництва, продуктивних сил, виробничих відносин, економічного базису, політико-правової та ідеологічної надбудови. Розвиток і зміна суспільно-економічних формацій пояснюються дією закону відповідності виробничих відносин типу і рівню продуктивних сил. Розвиток суспільства вбачається шляхом прогресу, оскільки кожна наступна формація вважається прогресивнішою за попередню. Як сила, що спонукає до соціальної дії, розглядаються економічні інтереси людей, які формуються на

основі соціального положення (відношення до приватної власності і рівня життя) і виражають прагнення до збереження або зміни такого положення.

Представник американської соціологічної науки Т. Парсонс надав широку історичну панораму історичного розвитку, яка враховувала традиційну, перехідну та сучасну стадії. Соціальна еволюція, на думку Т. Парсонса, є частиною еволюції живих систем. Тому, як і Г. Спенсер, він стверджував, що існує паралель між виникненням людини як біологічного виду і появою суспільств сучасного вигляду. Всі люди, на думку біологів, належать до одного виду, тому можна вважати, що всі суспільства походять від одного типу суспільства. Всі суспільства проходять такі стадії: примітивну, просунуту примітивну, проміжну, сучасну. На думку Т. Парсонса, суспільство як система має відповідати чотирьом критеріям: адаптивності, цілеспрямованості, інтегративності, латентності. Відповідно, Т. Парсонс формулює чотири механізми, які забезпечують еволюцію соціальних систем і суспільств: адаптивності, диференціації, інтеграції і ціннісної генерації. Перераховані механізми діють одночасно, тому соціальна еволюція є результатом взаємодії всіх цих механізмів [10].

Теорію формування постіндустріального суспільства на основі еволюціоністичного підходу в своїй праці “Стадії економічного розвитку економіки. Некомуністичний маніфест” виклав американський економіст У. Ростоу. На противагу запропонованого К. Марксом підходу виділення фаз розвитку, залежно від пануючого способу виробництва, У. Ростоу запропонував враховувати такі економічні критерії: технологічні інновації, швидкість економічного зростання, зміни в структурі виробництва. У процесі розвитку власних теоретичних ідей У. Ростоу у своїй праці “Політика і стадії росту” додав до раніше виділених п’яти стадій шосту стадію “пошуку якості життя”, коли на перший план висувається духовний розвиток людини.

Отже, прихильники еволюціоністичних концепцій розвитку основою соціального прогресу робили об’єктивні закони розвитку суспільства, розглядаючи кожен попередню стадію розвитку людства як нижчий ступінь, як основу побудови і формування наступних складніших форм організації суспільства.

У подальшому переоцінка ідей еволюціоністичних концепцій історичного процесу надала поштовх появи нових теорій соціального розвитку. Критики класичного еволюціонізму піддали сумніву існування єдиної форми і лінійної спрямованості історичного процесу, його невідворотність та закономірність, і запропонували положення про багатомірність світу, унікальність історичного шляху різних суспільств, людських спільнот. Розвитку набула думка, відповідно до якої причини соціальних змін неможливо звести лише до дії єдиного, навіть важливого фактору. Зазвичай ці зміни – результат взаємодії групи факторів і цілеспрямованої свідомої діяльності людей. Відповіддю еволюціонізму стала розробка альтернативних цивілізаційних концепцій суспільного розвитку.

Вперше ідея історичного кругообігу, або циклічного розвитку була висунута в XVIII ст. італійським філософом Дж. Віко в праці “Основи нової науки про загальну природу націй” [11]. Причину історичного кругообігу Дж. Віко першим став шукати не в сутності матеріального світу, а в сутності людського духу. Вчений першим ввів у гуманітарні науки порівняльний метод дослідження культур, наголошуючи, що всі нації проходять через три стадії: стадію Богів (домінування релігійних вірувань), стадію Героїв (царювання “оптиматів” – видатних особистостей на основі права сили), стадію Людей (рівноправне існування людей на основі законів совісті, розуму, обов’язку), і всі нації мають три вічних та загальних звичаїв: релігію, традицію укладання шлюбів, традицію захоронення небіжчиків. Із цих трьох звичаїв у будь-якої нації починається культура. Дж. Віко назвав сім стародавніх націй: євреї, халдеї-ассирійці, скіфи, фінікійці, єгиптяни, греки, римляни. Кожна цивілізація, на думку вченого, внесла свій вклад в історію, а також запозичила досягнення попередньої. Розвиток будь-якої нації за трьома стадіями передбачає формування всередині кожної стадії, відповідно, трьох видів моралі, трьох видів права, цивільного стану, мов (знаків), авторитету. Єдиною залишається божественна сутність виникнення людського духу, який дає форму і життя кожній нації [12].

Відкидав єдиний лінійний шлях розвитку людства також і російський соціолог і культуролог М. Данілевський, який наголошував, що природна система історії повинна будуватися на різноманітті культурних типів розвитку. М. Данілевський до таких самобутніх культур у хронологічній послідовності зараховував: єгипетський, китайський, ассирійсько-вавилоно-фінікійський (халдейський), індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, європейський. Перспективи соціального прогресу вчений пов’язував із слов’янським культурно-історичним типом [13].

М. Данілевський характеризував кожний культурно-історичний тип розвитку людства, з огляду на їх релігійні, соціальні, побутові, промислові, політичні, наукові, художні прояви. Кожний культурно-історичний тип проходить стадії розвитку, співставні із стадіями розвитку людського організму (народження, дорослішання, старіння і смерті), а саме: етнографічну, державну, цивілізаційну і період занепаду культури. Перший період характеризується накопиченням енергії для майбутньої активної діяльності народу; другий – створює передумови незалежного самобутнього розвитку завдяки побудові міцних державних конструкцій; третій період проявляється у культурній творчості нації; четвертий – пов’язаний із виникненням проблем і протиріч, які неможливо вирішити існуючими засобами, що призводить до загибелі культурно-історичного типу [14].

Представником теорії цивілізаційного розвитку, який заперечував прогрес як єдину форму еволюції, був німецький філософ О. Шпенглер, який також протиставляв лінійній конструкції всесвітньої історії різноманіття “високих культур”: єгипетську, вавилонську, індійську, китайську, грецько-римську (класичну), арабську, мексиканську, західну і російсько-сибірську (тільки зароджується). У своїй праці “Присмерк Європи” О. Шпенглер на

основі значного статистичного матеріалу обґрунтував 1500 літні терміни існування кожної “високої культури”, після чого стан культури “костеніє” і переходить у стан цивілізації, що характеризує культурно-історичний тип як такий, який нездатний у подальшому зумовити культурні, творчі новації. Історія культури – це поступова реалізація її можливостей, коли можливості вичерпані – культура вмирає [15]. Цивілізація, на думку О. Шпенглера, – неминуча доля будь-якої культури. Характерними ознаками цивілізації є космополітизм, урбанізація, сцієнтизм, мілітаризм. Історію культур неможливо пояснити каузально, в контексті причинності. На думку вченого, у кожній душі культури є своя “ідея судьби”, наприклад душа антична проявляється в “покої миттєвості, який замикається перед всім далеким і грядущим”, душі фаустовській властива “енергія направлення, погляд якої спрямований лише на віддалені горизонти”, для китайської душі характерним є “самопоглиблене поневіряння, яке одного разу приводить все-таки до мети”, єгипетська душа відрізняється “повною рішучістю прямувати по одного разу обраному шляху”. Отже, всесвітня історія, за О. Шпенглером, це співіснування автономних культур, організмів, кожен з яких має свою душу і долю та переживає певні стадії розвитку (весна – молодість, літо – зростання, осінь – зрілість, зима – занепад, смерть).

На відміну від О. Шпенглера, британський філософ і культуролог А. Тойнбі культуру і цивілізацію ототожнював. На його думку, історичний процес є коловоротом локальних цивілізацій, заміною однієї цивілізації іншою. Локальна цивілізація – це стійка єдність людей, яка виникає у певному регіоні й ґрунтується на певних архетипах і спільних духовних цінностях та традиціях, об’єднана схожим способом життя, географічними та історичними межами. Тому всесвітня історія розгортається як багатовекторний розвиток суверенних культур, які розташовані паралельно в часі й співіснують у просторі.

У праці “Осягнення історії” А. Тойнбі виділив 21 цивілізацію, список яких співпадає із виділеними М. Данілевським та О. Шпенглером, але є ширшими. Цивілізації, які успішно розвиваються, на думку дослідника, проходять стадії виникнення, росту, надлому і розкладання. Русійним механізмом розвитку цивілізацій А. Тойнбі вважає відповіді на історичні виклики. “Суспільство в своєму життєвому процесі стикається із низкою проблем, кожна з них є викликом. Виклик – спонукає до зростання. Відповіддю на виклик суспільство вирішує поставлене перед ним завдання, чим переводить себе до більш високого і більш досконалого з точки зору ускладнення структури стану. Відсутність викликів означає відсутність стимулів до росту і розвитку” [16]. Варіативність можливих відповідей на різні зовнішні і внутрішні виклики – одна з базових причин соціокультурного різноманіття, основа формування локальних культур та цивілізацій.

На думку британського філософа, русійною силою історичного механізму є ідеальні особистості з творчим потенціалом і найвищим самовладанням. Вироблення відповідей на виклики – справа всієї свідомої

спільноти, однак найвідповідальніша роль відводиться творчим особистостям і групам. “Творчі особистості, – як відзначав А. Тойнбі, – при будь-яких умовах складають в суспільстві меншість, але саме ця меншість інспірує соціальний прогрес” [17].

Ознаками суспільства, що розвивається, за А. Тойнбі, є перенесення результатів духовної роботи ідеальних особистостей у сферу суспільних відносин, самодетермінація (як наслідування духовно-морального пориву обраних носіїв нового), а також прогресуюче спрощення соціальних інститутів (техніки, мови, управління тощо). Зростання цивілізації забезпечується розвитком її духовного потенціалу, внутрішньої єдності, гармонії і пропорційності суспільства. “Стале суспільство базується на скелі духовності, а не на піску економіки” [18].

Якщо А. Тойнбі вбачає соціальний розвиток у духовних перспективах людства, то Л. Гумільов звертає увагу на залежність процесів людського розвитку від змін у біосфері Землі. Л. Гумільов вважає, що концепції історичного прогресу відображають минуле людства вельми однобічно, а поруч із прямою дорогою еволюції існує безліч зигзагів, дискретних процесів, які не мають відношення до прогресу, а цілком пов’язані з біосферою. Теорія етногенезу, розроблена Л. Гумільовим на основі циклічного підходу, пояснює механізм виникнення і зникнення етносів як природних явищ. У працях вченого соціальна та етнічна історія не підміняють одна одну, а доповнюють уявлення про процеси, що відбуваються на Землі, і пов’язані з утворенням етносу нації. Л. Гумільовим етнос розглядається як біосоціальна спільність, яка зумовлена і є частиною біосфери та одночасно продуктом соціальної еволюції. Процес етногенезу обумовлений певною генетичною ознакою – пасіонарністю, яка визначається як характерна домінанта, непоборне внутрішнє прагнення (усвідомлене або частіше неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на досягнення визначеної мети [19]. Залежно від рівня пасіонарної напруги, яка не залишається в етносі незмінною, етнос проходить низку закономірних фаз розвитку, які можна порівняти із різними віковими етапами росту людини: пасіонарного підйому, акматичну, інерційну, обскурації, меморіальну. Л. Гумільов виникнення, розвиток і зникнення етносів розглядав як антиентропійний механізм, який забезпечує людству потенціал його розвитку.

Сучасні концепції соціального розвитку вивчають різноманітність його динамічних статусів і характеристик, суть його рушійних сил. Так, польський соціолог П. Штомпка, віддаючи належне цивілізаційним концепціям соціального розвитку, наголошує, що їх поява є наслідком розчарування в ідеї прогресу, є реакцією на кризові стани, соціальні негативи часу, які різко контрастують із ідеєю поступальної гуманізації умов людського буття [20]. П. Штомпка залишається прихильником еволюціоністичної концепції прогресу, визнаючи при цьому необхідність її перегляду. Насамперед, на думку вченого, вимагає уточнення питання про зміст критерію прогресу і його логічний статус. П. Штомпка не поділяє позицій тих дослідників, які визначають критерії прогресу як щось

абсолютне, незмінне. Те, до чого ми прагнемо, змінюється, варіює, але саме прагнення – постійне. Вчений пропонує власний перехід від образу еволюції соціального розвитку суспільства до образу його соціального становлення (social becoming), коли акцент переноситься на відкриті історичні сценарії, які реалізуються через рішення, вибір, а також завдяки випадковим подіям, які утворюють ці сценарії.

Соціальний прогрес вчений розуміє не як кінцеве досягнення, а як потенційну здатність суспільства до саморозвитку, не як абсолютний зовнішній стандарт, а як динамічну, здатну до зміни в процесі еволюції, відносну якість конкретного процесу. Таке тлумачення ідеї розвитку висвітлює соціальний прогрес як історичну можливість, а не як автоматично реалізований процес.

Наслідком цього є і прогностичне судження П. Штомпки з приводу майбутнього людства, яке визначається, на думку дослідника, бажаннями і можливостями людей реалізувати свою здатність до творення. Різні природні, структурні й історичні умови, а також багато інших факторів, здатні перешкодити розвитку цих здібностей як головного джерела прогресу, і можуть призвести як до стагнації суспільства, так і, навіть, до регресу.

З огляду на креативну контингентність (творчу ситуативність), розглядаються соціальні зміни німецьким філософом і соціологом Х. Йоасом. Критикуючи еволюціоністський підхід до розуміння історичного прогресу, вчений показує, що в науці ХХ ст. вже немає місця ідеям лінійного прогресизму, які були популярними у ХІХ ст. [21]. На прикладі аналізу феномена війни Х. Йоас демонструє ірраціональність багатьох ситуацій, відсутність “об’єктивної необхідності” у війнах, і як наслідок – їх контингентність. На думку вченого, війни є непередбачуваними, вони можуть відкривати нові можливості для прояву креативності, яка притаманна кожному індивіду [22]. Питання про креативність вченим розглядається як можливість вирішувати проблеми, що виникають ззовні, знаходити вихід із будь-якої ситуації, за допомогою власних здібностей [23].

Так, за теорією креативності дії Х. Йоаса, історію не можна розглядати як автоматичний процес. В історії діють індивіди, які, зіштовхуючись із новими ситуаціями, змушені приймати творчі рішення, а не просто керуватися заздалегідь виробленою логікою. Люди самі вирішують, чи слідувати їм абстрактній “логіці системи”, чи приймати рішення, дотримуючись конкретної ситуації. Звідси виникає важлива характеристика підходу Х. Йоаса до суспільного розвитку: визнання контингентності (ситуативності) сучасного суспільства, враховуючи перебіг усіх його процесів. Надзвичайно швидке зростання рівня контингентності призводить, зокрема, до змін у сфері моралі і релігійності, підвищуючи ступінь індивідуалізації як у прийнятті моральних рішень, так і в релігії. На думку вченого, релігійні установки в історії людських суспільств завжди були і залишаються в постійній взаємодії із появою, функціонуванням та зміною відносин влади, і ця взаємодія залишається і надалі істотним чинником соціального розвитку [24].

Німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас, піддавши критиці марксистське бачення історії як єдиного поступального руху, зробив висновок, що логіка історичного процесу, яка реконструюється істориками постфактум, відрізняється від реального історичного процесу, про механізми розвитку якого нічого універсального стверджувати не можна. Не існує єдиних механізмів розвитку в різних сферах соціуму; економіка розвивається за іншими законами, ніж сфера моралі, тому матеріалістичний детермінізм у поясненні соціальних і моральних змін є недоречним. Розмірковуючи над питанням, як уможлиблюється соціальний лад, коли індивіди діють згідно з власними цілями та інтересами і, водночас, створюють стійкі форми суспільної інтеграції, Ю. Хабермас наголошує на значенні комунікативної дії [25]. Комунікативна дія в нього є важливим засобом координації різних видів діяльності і взаємозв'язку людей у межах соціального цілого.

Французький філософ та історик, теоретик культури М. Фуко, досліджуючи роль гуманітарного знання в історичному процесі, наголошував, що історії притаманні не еволюціонізм і поступовість, а кумулятивність і стрибкоподібність. М. Фуко зазначав, що в кожному історичний період людська думка характеризувалася своєрідністю та унікальністю. Кожному історичному етапу властива своя історія, яка відразу ж і раптово “відкривається” на його початку і так само раптово “закривається” в кінці. Для кожної епохи характерним є те, що вона нічим не зобов'язана попередній і не передає ніякі свої особливості наступній епосі: історії властива “радикальна переривчастість” [26].

М. Фуко заперечує історизм і пропонує для розуміння історичного процесу поняття “епістема” – це історично змінювана структура, яка визначає умови можливості утворення свідомості і культури в конкретний історичний період розвитку певного суспільства. Епістема є історично обумовленим культурно-когнітивним апріорі, сукупністю правил і відносин у конкретних місці та часі, які формують умови існування історичних форм культури і знання [27]. Мислитель виділяє у новій історії людства три незалежні один від одного пізнавальні поля, чи “епістеми”: епоху Відродження, класичного раціоналізму та сучасну. Єдине, що їх об'єднує, – це спосіб їх організації: певний тип семіотичного відношення “слів” та “речей”, який є основою всіх інших проявів культури певного історичного періоду.

М. Фуко наголошував на аспекті переривчастості і розривів, на основі якого виділяють та розрізняють різні культурні епохи. М. Фуко протиставляє “нову історію” попереднім зусиллям, спрямованим на згладжування переривчастості і моделювання історії подібно безперервному наративу. В старому типі історії переривчастість і розриви спричиняли розгубленість, оскільки розумілися як ознаки неуспіху. Навпаки, в новому типі історії переривчастість суспільних процесів не є перешкодою розвитку, а стає ключовим поняттям. Погляд М. Фуко на історію призводить до уявлення про тривалі періоди відносно стабільності із визначеними домінантними структурами і практиками. Ці періоди розділяються відносно короткими

інтервалами розривів, переломів (декілька десятиліть), в які відбувається перехід від старої структури до нової. М. Фуко в своїх дослідженнях концентрується, здебільшого, на відмінностях окремих історичних періодів між собою і сторонах, завдяки яким вони контрастують із сучасністю, але внаслідок чого відбуваються розриви і переломи в історії між окремими її періодами – вчений не пояснює.

Грунтуючись на теорії “великих циклів” російського вченого М. Кондратьєва [28], американський соціолог І. Валлерстайн розглядає проблеми соціального розвитку в масштабах розробленої ним світ-системи (історичної системи). Сучасний світ, на думку вченого, – це світ-система, яка складається із ядра, півпериферії і периферії. Ядро сформовано найбільше розвиненими капіталістичними країнами Заходу, склад півпериферії – змінюваний, оскільки деякі країни переходять у склад ядра, інші – відходять на периферію. Країни ядра домінують у процесах перерозподілу економічних ресурсів. Зміни, які відбуваються на периферії, обумовлені не їх власною історією, а розвитком світ-системи загалом [29].

Соціальні процеси в світ-системі мають циклічний ритм, який складається із двох фаз – періоду нестабільності і періоду рівноважного стану. Соціальні зміни спостерігаються тільки в тому випадку, на думку вченого, якщо один тип історичної системи змінює інший. Це значить, що в розвитку системи настає такий момент, коли неминучо стає третя фаза – загибель системи. У точці біфуркації коливання набувають непередбачуваності, що позбавляє майбутнє зумовленості. І. Валлерстайн розцінює цей момент як “джерело надій” [30].

Ізраїльський соціолог Ш. Ейзенштадт у своїх працях із загальнотеоретичних проблем суспільного розвитку відзначає, що для пояснення сучасного світу і його історії необхідно зрозуміти множинність культурних програм і культурних зразків модернізації. У розробленій концепції “численних сучасностей” Ш. Ейзенштадт стверджує, що еволюція соціальних інститутів і процеси культурного розвитку цивілізації певною мірою автономні і можуть тривати паралельно [31]. Модернового стану суспільство набуває за умов принципово нового рівня соціокультурної динаміки і з інтенсифікацією розвитку, що досягається завдяки ефективнішим інституційним і ціннісним зв'язкам, які активізують внутрішній творчий ресурс соціуму. Кожна цивілізація здатна генерувати свій власний проект “сучасності” (модерну) на основі закладеного в ній духовного потенціалу, втілюючи його у відповідних досягненнях у галузі культури, соціальної організації та технологій. Тобто, націленість на зміну і трансформацію світу як найважливіша риса модерну не є винятковою рисою західної християнської цивілізації, а є внутрішнім потенціалом, характерним для всіх цивілізацій.

Розглядаючи соціальний розвиток, представники сучасної української соціології, пропонують інноваційні методи дослідження соціальних змін, формують нові підходи, окреслюючи провідні фактори, які обумовлюють соціальні трансформації. Так, український вчений В. Хмелько наприкінці

XX ст., аналізуючи структурну еволюцію соціуму, виокремив і зафіксував декілька невідомих раніше тенденцій. У ранній статті вченим [32] висунуто теорію про зміну домінуючих видів виробництва, яка випередила теорії, висунуті американським соціологом Е. Тоффлером у праці “Третя хвиля” [33]. В. Хмелько знайшов узагальнений показник, який в опосередкованій формі відображає зміни у суспільстві. Цим показником виявилось співвідношення працюючих у різних сферах виробництва. Концепція українського вченого в історії суспільства виокремлює п’ять етапів: первісний, аграрний, індустріальний, інформаційний і людинотворчий. На кожному з цих етапів у суспільному виробництві домінує однойменна виробнича сфера: саме вона поглинає найбільшу кількість працюючих [34]. Логіка поступової зміни домінант, на думку В. Хмелько, прозора: на кожному конкретному етапі найшвидше розвивається та сфера, продукція якої сприяє підвищенню продуктивності праці в сфері, що домінує. Унаслідок цього чисельність робочої сили починає зменшуватися у домінуючій сфері і збільшуватися у тій, яка згодом сама стає домінантною.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, еволюціоністична концепція – один із перших соціологічних підходів, представники якого намагалися обґрунтувати соціальні зміни суспільства від простого до складного, пояснювали, що еволюційний розвиток суспільства досягався засобами структурно-функціональної диференціації від аморфності до чіткості, від одноманітності (гомогенності) до спеціалізації (гетерогенності), від плинності до стабільності.

Концепції історичного кругообігу (циклічного, цивілізаційного розвитку) – це інший традиційний підхід, який пояснює розвиток суспільства і культур. Більшість представників цього підходу розглядають суспільство як біологічний організм, який проходить аналогічні його розвитку фази: народження, дорослішання, зрілість, розквіт, старість, смерть. Хід світового історичного процесу теорії історичного кругообігу вбачають як синтез різних культур і цивілізацій, які мало взаємодіють між собою і практично не чинять взаємного впливу. Загальним недоліком цього підходу є заперечення діалектичної спадкоємності в житті культури, механістичне пояснення суспільного розвитку – по замкненому колу, підхід до людської історії як до локальних культур, не поєднаних (або слабо поєднаних) між собою цивілізацій. Незважаючи на це, теорії історичного кругообігу демонструють один із методологічних підходів до дослідження суспільного розвитку і свого часу стали вагомою альтернативою існуючим лінійним, односпрямованим теоріям розвитку суспільства і культури.

Ідея сучасних концепцій соціального розвитку реалізується через якісну зміну пов’язаних між собою складними механізмами таких чинників: базових громадських інститутів, соціальної структури суспільства та людського потенціалу.

Акцентуючи увагу на активній ролі членів суспільства, що індивідуально або колективно беруть участь у суспільному житті, сучасні

концепції розглядають соціальний розвиток як суперечливе і нелінійне явище глобального світу, як радикальний, багатомірний, багатоступеневий і масштабний історичний процес трансформації суспільства, його інституційного та соціокультурного середовища, що охоплює всі соціальні підсистеми та призводить до формування ефективно функціонуючих інституційних комплексів, які підтримують і підсилюють соціальний ароморфоз та ідіоадаптацію на основі позитивного зворотного зв'язку між усіма елементами соціокультурної системи.

Подальші наукові розвідки можуть продовжуватися у напрямку створення нових синтетичних конструктів вивчення соціального розвитку на основі інтеграційних форм поєднання традиційних і сучасних, національних та загальносвітових теоретичних підходів.

Список використаної літератури

1. Куценко О. Деятельностно-структурная парадигма общества как саморазвивающейся системы // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін. Наукові доповіді соціальної структури українського суспільства. Київ, 2002. С. 49—54.

2. Кондорсе М. Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / пер. с франц. И. А. Шапиро ; под ред. В. Н. Сперанского. Санкт-Петербург : Издание Юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1909. С. 25—28.

3. Конт О. Дух позитивной философии. Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. С. 114—116.

4. Кон И. С. Позитивизм в социологии. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1964. С. 84.

5. Спенсер Г. Политические сочинения : в 5 т. Т. 2 : Социальная статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества. Б. и. : Социум, 2014. С. 384, 385.

6. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / пер. з нім. Київ : Дух і літера, 2005. С. 68.

7. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр., и послеслов. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. С. 224.

8. Осипова Е. В. Социология Е. Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций. Москва : Наука, 1977. С. 94, 95.

9. Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть : зб. матер. Всеукр. кругл. стол. (25 квітня 2018 р.). Київ : КНЕУ, 2018. С. 173—177.

10. Парсонс Т. О социальных системах / под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. Москва : Академический Проспект, 2002. С. 71—75.

11. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. Москва ; Киев : REFL-book ; ИСА, 1994. С. 373.

12. Там же. С. 418—425.

13. Айтов С. Ш. Українознавчі дослідження авторів журналу “Основа” і теорія культурно-історичних типів М. Я. Данилевського // Бористен. 2000. № 5. С. 13—15.

14. Авдеева Л. Р. Николай Яковлевич Данилевский // Русские мыслители: А. А. Григорьев, Н. Я. Данилевский, Н. Н. Страхов: Философская культурология второй половины XIX века. Москва : Изд-во МГУ, 1992. С. 65.

15. Шпенглер О. Закат Европы : в 2 т. Т. 1. Москва : Айрис-Пресс, 1993. С. 336.

16. Тойнби А. Дж. Постигание истории / пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; под ред. д. и. н., проф. В. И. Уколовой, к. и. н. Д. Э. Харитоновича. Москва : Айрис Пресс, 2002. С. 119, 120.

17. Там же. С. 260.

18. Там же. С. 108.

19. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Ленинград : НАУКА, 1990. 279 с.

20. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. Москва, 1996. С. 48.

21. Йоас Х. Креативность действия. Санкт-Петербург : Алетейя ; Историческая книга, 2005. 319 с.

22. Joas H. War in Social Thought (with Wolfgang Knoebl). [S. p.] : Princeton University Press, 2012. P. 22.

23. Йоас Х. Действие – это состояние, в котором существуют люди в мире // Социологические исследования. 2010. № 8. С. 119, 120.

24. Там же. С. 115.

25. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем. ; под ред. Д. В. Скляднева. Санкт-Петербург, 2000. 377 с.

26. Теория “знания-власти” М. Фуко // Философия : учеб. для вуз. / под общ. ред. В. В. Миронова. Москва : Норма, 2005. С. 447.

27. Визгин В. П. Эпистема // Современная западная философия : энциклоп. слов. / под ред. О. Х’ффе (нем.), В. С. Малахова, В. П. Филатова, при уч. Т. А. Дмитриева ; Ин-т философии РАН. Москва : Культурная революция, 2009. С. 36.

28. Полетаев А. В., Савельева И. М. Циклы Кондратьева и развитие капитализма. (Опыт междисциплинарного исследования). Москва : Наука, 1993. С. 15.

29. Романова В. О. Світосистемний аналіз Іммануїла Валлерстайна // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Вип. 93 : у 2 ч. Ч. 2. С. 73—79.

30. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / пер. Н. Тюкиной. Москва : Издательский дом “Территория будущего”, 2006. 248 с.

31. Эйзенштадт Ш. Срывы модернизации // Неприкосновенный запас. 2010. № 6(74). С. 108—114.

32. Хмелько В. Виробничі відносини і суспільне виробництво життя // Вісник Київського університету. 1973. № 7. С. 24. (Серія: Філософія).

33. Тоффлер Е. Третя Хвиля / пер. з англ. А. Євса ; ред. пер. В. Шовкун. Київ : Видавничий дім "Всесвіт", 2000. 475 с.

34. Хмелько В. Виробничі відносини... С. 26.

Статтю подано: 01.06.2020

Статтю схвалено: 23.06.2020

Kurnosenko Larysa Volodymyrivna

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
of the Humanitarian and Socio-Political Studies Chair
of the ORIPA NAPA under the President of Ukraine*

ORCID: 0000-0003-2309-695X

e-mail: lara_w@ukr.net

**SOCIAL DEVELOPMENT:
TRADITIONAL AND MODERN APPROACHES TO STUDY**

Problem setting. The course of scientific debate for explaining social development has been determined for a long time by the competition of two theoretical and methodological approaches. The first approach – the evolutionist one affirmed the unity of the historical process, which obeys certain general laws (the so-called historical progress theories), and the second – the civilizational one presented social dynamics as a complex configuration of coexisting civilizations and cultures that successively replace each other over time (the historical circulation theories).

Recent research and publications analysis. Among the domestic scientists who paid attention to the study of social development conceptual ideas, it is necessary to mention L. Bevzenko, A. Danilova, B. Dubina, S. Makeeva, M. Mishchenko, Yu. Pavlenko, O. Paskhaver, I. Popova, V. Tarasenko, V. Khmelko and some others.

Highlighting previously unsettled parts of the general problem. At the present stage of science development, there is still a lack of comprehensive research on the analysis of the essence and features of the fundamental aspects of the social development concepts. The study is devoted to systematization, comparative analysis and identification of fundamental aspects of conceptual approaches to understanding and interpretation of social development.

Paper main body. The general features of the evolutionist concept can be summarized as follows. The historical process has a single form and continuous dynamics of development, which is associated with progress. The evolutionary changes, occurring linearly and having predictable nature, condition the progressive social dynamics from primitive states to more complex ones, from homogeneity to heterogeneity, from chaos to organization. The basis of evolutionary development is a single consequence mechanism, acting

independently of humans' will and consciousness, the core of which is the desire for social self-transformation.

The concepts of historical circulation (cyclical, civilizational development) represent another traditional approach that explains the development of society and cultures. Most representatives of this approach consider the culture as a biological organism, which undergoes similar phases of its development: birth, adulthood, maturity, flourishing, old age, and death. The course of the world historical process is regarded by the theory of the historical circulation as a synthesis of different cultures and civilizations, having little interaction with each other and minor mutual influence.

Modern theories, focusing on the active role of society members, individually or collectively participating in public life, consider social development as a contradictory and nonlinear phenomenon of the global world, as a radical, multidimensional, multistage and large-scale historical process transforming society and its institutional and socio-cultural environment. It covers all social subsystems and leads to the formation of effectively functioning institutional complexes supporting and enhancing the social aromorphosis and idioadaptation based on positive feedback between all the sociocultural system elements.

Conclusions of the research and prospects for further studies.

Nowadays, with the emergence of new concepts of social development, there is a possibility for a certain integration of these approaches into a new, systemic-cyclical approach, which defends, on the one hand, the multidimensionality and multivariate character of historical process, its alternative nature, and on the other hand – the inevitability and regular continuity of social development.

Key words: social development; historical process; concepts of the historical cycle; sociocultural system; evolutionist concepts.

References

1. Kucenko, O. (2002). Dejatelnostno-strukturnaja paradigma obshhestva kak samorazvivajushhejsja sistemy. In *Problemi rozvitku sociologichnoj teorii. Teoretichni problemi zmin. Naukovi dopovidi socialnoj strukturi ukrainskogo suspilstva*. Kyiv. pp. 49-54 [in Russian].
2. Kondorse, M. Zh. A. & Speranskii, V. N. (Ed.). (1909). *Jeskiz istoricheskoy kartiny progressa chelovecheskago razuma*. Sankt-Peterburg: Izdanie Juridicheskogo knizhnogo magazina N. K. Martynova. pp. 25-28 [in Russian].
3. Kont, O. (2003). *Duh pozitivnoj filosofii*. Rostov-na-Donu: Feniks. pp. 114-116 [in Russian].
4. Kon, I. S. (1964). *Pozitivizm v sociologii*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta. pp. 84 [in Russian].
5. Spenser, G. (2014). *Politicheskie sochinenija. Socialnaja statika. Izlozhenie socialnyh zakonov, obuslovlivajushhih schaste chelovechestva*. (Vol. 2, pp. 384-385). [B. v.] : Sotsium [in Russian].
6. Tonis, F. (2005). *Spilnota ta suspilstvo. Osnovni poniattia chystoi sotsiologii*. Kyiv: Dukh i litera. pp. 262 [in Ukrainian].

7. Djurkgejm, Je. (1995). *Sociologija. Ee predmet, metod, prednaznachenie*. Moskva: Kanon. pp. 224 [in Russian].
8. Osipova, E. V. (1977). *Sociologija E.Djurkgejma. Kriticheskij analiz teoretiko-metodologicheskikh koncepcij*. Moskva: Nauka. pp. 94, 95 [in Russian].
9. *Ekonomichna spadshchyna K. Marksa: pohliad cherez pryzmu stolit*. (2018). Kyiv: KNEU. pp. 173-177 [in Ukrainian].
10. Parsons, T. & Chesnokovoj, V. F., Belanovskogo, S. A. (Eds.). (2002). *O socialnyh sistemah*. Moskva: Akademicheskij Prospekt. pp. 71-75 [in Russian].
11. Viko, Dzh. (1994). *Osnovanija novoj nauki ob obshhej prirode nacij*. Moskva; Kyiv: REFL-book; ISA. pp. 373 [in Russian].
12. Ibid. pp. 418-425.
13. Aitov, S. Sh. (2000). Ukrainoznavchi doslidzhennia avtoriv zhurnalu "Osnova" i teoriia kulturno-istorychnykh typiv M. Ya. Danylevskoho. *Borysten*, № 5, pp. 13-15 [in Ukrainian].
14. Avdeeva, L. P. (1992). Nikolaj Jakovlevich Danilevskij In *Russkie mysliteli: Ap. A. Grigorev, N. Ja. Danilevskij, N. N. Strahov: Filosofskaja kulturologija vtoroj poloviny XIX veka*. Moskva: Izd-vo MHU. pp. 65 [in Russian].
15. Shpengler, O. (1993). *Zakat Evropy*. (Vol. 1, pp. 336). Moskva: Ajris-Press [in Russian].
16. Tojnbi, A. Dzh. & Ukolovoj, V. I., Haritonovicha, D. Je. (Eds.). (2002). *Postizhenie istorii*. Moskva: Ajris Press. pp. 119-120 [in Russian].
17. Ibid. pp. 260.
18. Ibid. pp. 108.
19. Gumilev, L. N. (1990). *Geografija jetnosa v istoricheskij period*. Leningrad: NAUKA. pp. 279 [in Russian].
20. Shtompka, P. (1996). *Sociologija social'nyh izmenenij*. Moskva. pp. 48 [in Russian].
21. Joas, H. (2005). *Kreativnost dejstvija*. Sankt-Peterburh: Aletejja: Istoricheskaja kniga. pp. 49 [in Russian].
22. Joas, H. (2012). *War in Social Thought. (with Wolfgang Knoebl)*. [S. p.]: Princeton University Press. pp. 22.
23. Joas, H. (2010). Dejstvie – jeto sostojanie, v ktorom sushhestvujut ljudi v mire. *Sociolohicheskiie issledovaniia*, № 8, pp. 119-120 [in Russian].
24. Ibid. pp. 115.
25. Habermas, Ju. & Skljadneva, D. V. (Ed.). (2000). *Moralnoe soznanie i kommunikativnoe dejstvie*. Sankt-Peterburh. pp. 63-66 [in Russian].
26. Mironova, V. V. (Ed.). (2005). Teorija "znanija-vlasti" M. Fuko. In *Filosofija*. Moskva: Norma. pp. 447 [in Russian].
27. Vizgin, V. P. & H'ffe, O., Malahova, V. S., Filatova, V. P. (Eds.). (2009). Jepistema. *Sovremennaja zapadnaja filosofija*. Moskva: Kulturnaja revoljucija. pp. 36 [in Russian].
28. Poletaev, A. V., Saveleva, I. M. (1993). *Cikly Kondrat'eva i razvitie kapitalizma. (Opyt mezhdisciplinarnogo issledovanija)*. Moskva: Nauka. pp. 15 [in Russian].

29. Romanova, V. O. (2010). Svtosistemnij analiz Immanuila Vallerstajna. *Aktualni problemi mizhnarodnih vidnosin*, Issue 93, pp. 74 [in Russian].
30. Vallerstajn, I. (2006). *Mirosistemnyj analiz: Vvedenie*. Moskva: Izdatelskij dom "Territorija budushhego". 248 p. [in Russian].
31. Jeizenshtadt, Sh. (2010). Sryvy modernizacii. *Neprikosnovennij zapas*, № 6 (74), pp. 108-114 [in Russian].
32. Hmelko, V. (1973). Virobnichi vidnosini i suspilne virobniectvo zhittja. *Visnik Kiïvskogo universitetu*, № 7, pp. 24 [in Ukrainian].
33. Toffler, E. & Shovkun, V. (Ed.). (2000). *Tretia Khvyliia*. Kyiv: Vydavnychi dim "Vsesvit". 475 p. [in Ukrainian].
34. Hmelko, V. (1973). Virobnichi vidnosini... pp. 26.

Paper submitted: 01.06.2020

Paper accepted: 23.06.2020

Цитування: Курносенко Л. В. Соціальний розвиток: традиційні та сучасні підходи до вивчення // Демократичне врядування : наук. вісн. Вип. 1(25) / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2020. URL : www.dv.lvivacademy.com. (DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4038.25.2020.213659>).

Citation: Kurnosenko, L. V. (2020). Social development: traditional and modern approaches to study. Democratic governance, Issue 1(25). URL : www.dv.lvivacademy.com. (DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4038.25.2020.213659>).